

СУГЕСТИВНА ГРАФІКА УКРАЇНСЬКОГО РУШНИКА: ГЕНЕЗА, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

Стаття присвячена генезі сугестивної графіки (на прикладі напису «Хліб-сіль») українських вишитих рушників; розглянута структура і семантика висловлювання «Хліб-сіль».

Ключові слова: *напис, висловлювання, неповне речення.*

Наприкінці 19 – початку 20 ст. на українських рушниках широко побутували написи, тексти яких різнилися і за змістом (як настановчого («Умивайся біленько, утирайся сухенько»), так і запрошувального («Хто мою хату минає, той щастя не має») характеру); і за жанрами фольклору, з яких були узяті: чи то з народної пісні («Несе Галя воду – коромисло гнеться, А за ней Іванко, як барвінок в'ється»), чи то з прислів'я («Немає світу краснішого, як маківка, немає роду ріднішого, як матінка»); і за емоційною забарвленістю: сумного, трагічного настрою, викликаного розставанням з коханим парубком («Як серденько моє б'ється – пішов мій Гриць до Китаю, може, й не вернеться») або ж веселого, оптимістичного, навіяного очікуванням бажаного весілля («Не трудна моя робота, вишивать була охота»).

Сучасні українські жінки, які вишивають за вже готовими схемами, обмежені у доборі текстів, на відміну від тогочасних, які розробляли сюжети і написи самостійно. Схеми вишивок значно полегшують процес роботи, до того ж результатом є більш рівні та охайні літери, та все ж таки коло запропонованих сучасним ринком написів для рушників є досить вузьке.

Найпопулярнішими серед сучасних написів на українських рушниках є весільні: «На щастя, На долю», «На любов, На добро», «Кохання та злагоди», «Достатку та миру», «Лебединої вірності» і «Навіки разом», які походять від традиційних побажань молодим.

Також часто трапляється і напис «Хліб-Сіль», адже не тільки весільні, а й усі інші обряди, пов'язані зі споживанням хліба і солі, потребують використання рушника.

Так, дослідниця української вишивки Т. Кара-Васильєва стверджує: «Рушник є символом гостинності – на ньому підносили дорогим гостям хліб-сіль. Очевидно, символіка хліба як Бога (в Євангелії від Іоана читаємо: «Я – хліб життя. Хто приходить до мене – не голодуватиме; хто в мене вірує – не матиме спраги ніколи»)) потребувала шанобливого ставлення до нього

й вимагала, щоб він ніколи не лежав на «голому», не покритому рушником столі» [Кара-Васильєва 2002, 119].

Хліб із сіллю обов'язково підносила дівчина чи жінка на рушнику – «голий хліб, як і дитину, не подають» [Хліб наш насущний 2003, 55].

Думку про те, що хліб посідав одне з найголовніших місць у культурі українського народу, одностайно висловлюють як сучасні дослідники фольклору та етнографії («В українській народній творчості ми не знайдемо жодного жанру, в котрому не акцентувалося б на хліборобській темі, на достатку в тій чи іншій мірі» [Конончук 1998, 4]; «Висока звичаєва повага до хліба обумовила символічний вияв високої поваги до людини через пошанування її хлібом» [Хліб наш насущний 2003, 55]); так і видатні науковці минулих століть («... в церемоніях хліб грає першу роллю. Він не проста жертва Богам, він свята річ, фетіш чи Бог («святий коровай», як він зветься в піснях)...» [Грушевський 1993, 269]). М. Сумцов зазначає, що українське весілля посідає перше місце за кількістю споживання обрядового хліба, а найдавніша письмова згадка про весільний коровай у слов'ян датується ще 1526 роком [Сумцов 1996, 195].

Сіль, як і хліб, здавна у великій пошані (ще з часів Чорноморсько-Дунайської доби). Ця біла речовина з гострим характерним смаком символізує життєві випробування («Немає долі без солі»), досвід і перевірку на вірність і дружбу («Бочку солі з'їси, заким чоловіка спізнаєш») [Жайворонок 2006, 541].

М. Сумцов стверджує, що з розвитком землеробської праці замість тварин найбідніші люди почали приносити у жертву хлібні вироби у вигляді фігурок корів, коней (чи їхніх копит та рогів) тощо. Поступово хліб зробився повноцінною жертвою – добре спечений, змащений медом, він вважався найприємнішою стравою для богів [Сумцов 1996, 99].

Щодо солі, то у найдавніші часи нею посипали жертвоних тварин, щоб вони були до смаку богам. Сіллю також оберегалися від чаклунства (зокрема, у родильних обрядах). У подальшому історичному розвитку значення свого обрядового споживання сіль тісно пов'язалася з хлібом, коли останній символізував багатство [Сумцов 1996, 116-117].

Запрошуючи сусідів та знайомих на весілля, наречена промовляє: «Добридень вам! Прошу вас на весілля. Просить батько, й мати, і я прошу на хліб, на сіль, на коровай, на горілку і на що Господь Бог дав» [Чубинський 1995, 124]. Це запрошення з плином часу набуло скороченої форми: «Просить батько, й мати, і я прошу на хліб, на сіль, на весілля», а ще згодом: «Просимо на хліб-сіль».

Запрошуючи до столу, господар каже: «Просимо до нашого хліба-солі!», а після застілля гості дякують «за хліб-сіль» [Укр минувшина 1994, 81]. На

хрестинах кум, наливаючи горілку всім присутнім, звертається до батьків новонародженого з настановою: «Їжте хліб-сіль да годуйте сина» [Чубинський 1995, 68].

Новоутворена лексема «хліб-сіль» виникла внаслідок того, що хліб і сіль неодмінно були складовою різноманітних обрядів.

Із морфологічної точки зору лексема «хліб-сіль» є юкстапозитом (кілька-основним словом, що утворюється шляхом складання двох чи більше слів). Наявність явища юкстапозиції у мові є результатом семантичного зближення певних слів [Сучасна українська літературна мова 2010, 29].

Як зауважував О. Потебня, «слово тільки тому є органом думки і обов'язкова умова всього пізнішого розвитку розуміння світу і себе, що першопочатково є символ, ідеал і має всі ознаки художнього твору» [Потебня 1999, 179].

Дійсно, лексеми «хліб» і «сіль» є семантично близькими, звичайно, не за смаковими якостями чи зовнішніми характеристиками, а за символічним наповненням, що є визначальним. Символічної тотожності ці лексеми набули під час певного обряду, що здійснювався із використанням хліба і солі.

З синтаксичної точки зору висловлювання «Хліб-сіль» є неповним реченням (предикативною одиницею, в якій певна синтаксична позиція (або кілька членів речення), що спрограмована семантико-синтаксичною структурою цього речення, не вимовляється, але відтворюється у свідомості комунікантів) [Коломийцева 2009, 236].

Зазвичай висловлювання «Хліб-сіль» потрактовують як традиційно (еліптично) неповне речення, тобто таке, в якому уявлення про неназвані члени речення безпосередньо встановлюється з його власного змісту і будови.

Традиційно (еліптично) неповні речення (на відміну від контекстуально і ситуативно неповних) є зрозумілими для етнічних носіїв мови як за межами лінгвістичного, так і за межами побутового контексту [Коломийцева 2009, 239].

Безперечно, як зазначають окремі науковці, вислів «Хліб-сіль» в українській мові є ознакою добродушності, гостинності, дружніх стосунків та приязного ставлення до людини [Хліб наш насущний 2003, 55].

Щодо напису «Хліб-сіль» на рушнику, який використовується господарями помешкання для привітання гостя, це висловлювання є неповним варіантом речення «Прийміть ви хліб-сіль».

Дійсно, прохання хазяїв, звернене до шановного гостя, прийняти (скуштувати) хліб-сіль може засвідчувати їхнє приязне ставлення до цієї людини. Проте у давнину хлібом-сіллю пригощали всіх захожих людей, – отже, про щирі, дружні стосунки не йшлося.

Як стверджують деякі дослідники, поки захожий не був розпізнаний, він сприймався надзвичайно емоційно, адже він міг виявитися і Богом, котрий прийшов, щоб наділити щастям та долею, і ворогом, готовим позбавити їх. Тому господарі мали шанувати кожного прибульця. Крім того, вірили, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благословення і ніколи не посміє скривдити того, хто частує [Марченко 2003, 76].

Таким чином, повний варіант речення «Прийміть ви хліб-сіть» є полісемантичним, адже може означати як виявлення дійсно дружніх стосунків або пошани до бажаного гостя, так і бажання захиститися, вберегти себе від злих сил.

Під час урочистого оформлення першої оранки та сівби, початку та кінця жнив також використовували рушник із хлібом та сіллю.

Свячений хліб із сіллю на рушнику покладали на перші скиби зораної землі («щоб родила нива»).

Вийшовши у поле на зажинки, господиня розстеляла рушник із хлібом-сіллю. На узбіччі вона зупинялася і тричі кланялася ниві, промовляючи: «Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати» [Українська минувшина 1994, 203].

На обжинки біля «бороди», або ж «перепелиці», або ж «кози» (невеликої кількості колосків, які залишали у полі, щоб забезпечити плідоріддя наступного року) покладали на рушник скибку хліба і трохи солі, ставили банку з водою і співали: «Оце тобі, борода, хліб, сіль і вода!», таким чином виконували ритуал годування землі. Потім приказували: «Роди, Боже, на всякого долю: бідного, щоб багаті були!» [Українська минувшина 1994, 204].

У вище наведених прикладах висловлювання «Хліб-сіть» також можна вважати неповним варіантом речення «Прийміть ви хліб-сіть», що означає, звичайно, не вияв дружніх стосунків і не оберег від нечистої сили, а жертвоприношення, задоволення Бога.

Коли йдеться про весільну обрядовість, можливі інші варіанти щодо того, який предикат пропущено у неповній реченнєвій конструкції «Хліб-сіть».

Підносячи весільний коровай на рушнику, батьки зазвичай бажали молодим щастя, кохання, миру, подружньої вірності, а ще народження дітей та багатства («Щоб ти жила, багатіла та спереду горбатіла!»). Тож можна припустити, що повним варіантом висловлювання «Хліб-сіть» могло бути побажання «Хай буде завжди у вашій хаті хліб-сіть» (як символ достатку та продовження роду).

Якщо ж зважити на те, що наречений і наречена мали обов'язково покуштувати цей коровай із сіллю, до того ж із рук одне одного, то вислів «Хліб-сіть» видається нам неповним варіантом речення «Розділіть ви хліб-сіть»

(розділити хліб-сіль з кимось могло означати жити спільними інтересами і турботами).

Під час входження у нове помешкання, обряд, за свідченням В. Милорадовича, виглядав таким чином: батько бере ікони, а мати – рушник із хлібом-сіллю, принесений у нову хату, та, благословляючи сина, вони говорять: «На тобі хліб і сіль на нове хазяйство. Дай, Боже, щоб і в тебе було стільки хліба, як у нас у гурті. Роби, небоже, то й Бог допоможе! Дай, Боже, щоб ваша хата була на все здорова й багата! Шоб ви хліб-сіль мали і людям давали, і батька матері шоб не забували!» Батьки звертаються і до сусідів: «Глядіть, ми їх не обіжаєм: хлібом, сіллю, худобою надіаєм». Сусіди також висловлюють побажання: «Дай же, Боже, шоб всього було повно і доволно» [Милорадович 1991, 314].

Гості, які приходили на новосілля, також приносили хліб-сіль і промовляли: «Добре Вам тут господарювати і в усьому прибуток мати!» або «Хай Ваша хата буде багата на дітей, на худобу, на гроші! Щастя Вам в новому домі!» [Горян 2000, 141].

У цих звертаннях уже містяться прямі вказівки на побажання достатку у новому домі. Отже, повним варіантом висловлювання «Хліб-сіль», що міститься на рушнику, є речення оптативної семантики, подібне до першого варіанту у весільній обрядовості: «Хай буде завжди у вашій (твоїй) хаті хліб-сіль» (як символ багатства, добробуту).

З огляду на всі три наведені можливі варіанти згорнутого предиката у висловлюванні «Хліб-сіль» («Прийміть...», «Хай буде...», «Розділіть...»), можна висловити думку, що зазначена неповна реченнева конструкція знаходиться на межі між традиційно (зміст яких є цілком зрозумілим для етнічних носіїв мови) та ситуативно (які потребують певного побутового контексту – ситуації) неповними реченнями.

Таким чином, вислів «Хліб-сіль», що побутує на рушниках різного обрядового призначення, є полісемантичним.

Висловлювання «Хліб-сіль» може як набувати різних значень у межах одного обряду (наприклад, під час запрошування гостя до столу цей вислів означає або вияв поваги до людини, або намагання захиститися від неї), так і, навпаки, збігатися семантично у різних обрядах (так, ця конструкція є побажанням достатку (або достатку і продовження роду) під час входження у нову хату та у весільній обрядовості).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горян А. Специфіка побажань // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2000. – вип. 7. – С. 135 – 145.
2. Грушевський М. С. Історія української літератури:

В 6 т., 9 кн. Т. 1. / Упоряд. В.В. Яременко; Авт. передм. П.П. Кононенко; Приміт. Л.Ф. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – 392 с. 3. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с. 4. *Кара-Васильєва Т.В.* Українська вишивка / Т.В. Кара-Васильєва, А.Д. Чорноморець. – К.: Либідь, 2002. – 160 с. 5. *Коломийцева В.* Типи неповних речень та роль редукції у формуванні фразеологічних одиниць // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2009. – вип. 31. – С. 236 – 244. 6. *Конончук Т.І.* «Ліпше моє, неже наше»: Хліб як ідеал добробуту, моралі народу та альтернатива голоду в традиційних зразках фольклору. – К.: «Твім інтер», 1998. – 128 с. 7. *Марченко Г.В.* Обрядові побажання: структура і семантика тексту: дис. канд. філол. Наук: 10.01.07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. 8. *Милорадович В.П.* Життьє-бытьє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; Іл. В. І. Гордієнка. – К.: Либідь, 1991. – С. 170 – 341. 9. *Потебня А.А.* Полное собрание трудов: Мысль и язык. Подготовка текста Ю.С. Рассказова и О.А. Сычева. Комментарии Ю.С. Рассказова. – М.: «Лабиринт», 1999. – 300с. 10. *Сумцов Н.Ф.* Символика славянских обрядов: Избранные труды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – 296 с. 11. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А.К. Мойсієнко, І.М. Арібжанова, В.В.Коломийцева та ін. – К: Знання, 2010. – 374 с. 12. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256 с. 13. Хліб наш насущний: Використання хліба в українських обрядах і звичаях. / Упоряд. Микола Ткач, Надія Данилевська. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2003. – 220 с. 14. *Чубинський П.П.* Мудрість віків (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. Кн. 2. – К.: Мистецтво, 1995. – 224 с.

Надійшла до редакції 11.04.13

Додаток

Фото №1

Фото №2

Фото №3

Фото №4

Фото №5

Фото №6

Фото №7

Фото №8

*(Фото №1 – 3 – рушники, вишиті за сучасними схемами; 2012 рік;
фото №4 – 6 – сучасні схеми рушників; 2010 рік;
фото №7 – 8 – вишитий рушник; 1905 рік)*

Статья посвящена генезису суггестивной графики (на примере надписи «Хлеб-соль») украинских вышитых рушников; рассмотрена структура и семантика высказывания «Хлеб-соль».

Ключевые слова: *надпись, высказывание, неполное предложение.*

The article is devoted to the origin of the suggestive aspect of the inscription “Bread And Salt” on the ukrainian embroidered towels; the structure and semantics of the utterance “Bread And Salt” are considered.

Key words: *inscription, utterance, elliptical sentence.*